

Keuterboeren in hartje Amsterdam

Theo Kentie

STADSE VARKENS, KIPPEN, KOEIEN EN KONIJNEN

Huisdieren zijn er in soorten en maten. Sommige zijn er alleen voor de gezelligheid, andere worden uitsluitend gehouden om hun werkkraft, hun eieren, melk, wol, veren, huid of vlees. De landbouwhuisdieren zijn goeddeels uit de stad gebannen, maar hier en daar scharrelen nog wat kippen en een varkentje rond, en dat niet alleen op de Amsterdamse kinderboerderijen.

Gezelschapsdieren werden ook wel ingezet om de mens te helpen. Honden bewaakten het huis, draaiden aan het spit of hielpen bij de jacht en katten moesten de voedselvoorraden vrij van knaagdieren houden. Al vroeg mochten sommige honden hun leven met hun baasjes delen zonder enige economische tegenprestatie te hoeven leveren. Maar katten werden nog in de vorige eeuw nauwelijks als gezelschapsdier gehouden. Allerlei andere soorten wonen nog veel korter bij ons. En tot voor kort overleefde een in huis of tuin gehouden konijn zelden de eerste kerstdag. In Amsterdam leefden vanaf het ontstaan van de stad tot enkele decennia geleden ook dieren die een bijdrage leverden aan

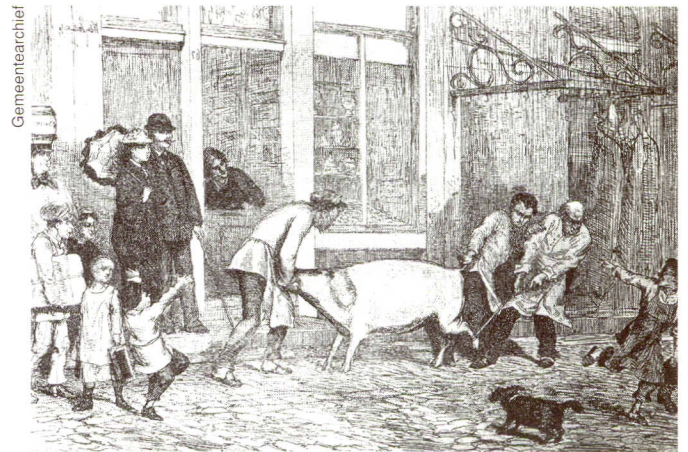
"Amsterdamsche typen – een weerspanning" doopte vader of zoon Willem Steelink deze pentekening uit 1879.

de voedselvoorziening. In het hartje van de stad werden kippen en konijnen gehouden, varkens vetgemest en koeien gemolken. De stad was lang een geschikte omgeving voor kleine keuterboertjes. Hoe groot de stedelijke bijdrage aan de voedselproductie was, valt moeilijk te zeggen. Niet-belastingplichtige huisdieren worden niet geteld, terwijl veel dieren door hun baasjes zelf werden geconsumeerd, en dus niet in economische statistieken terug te vinden zijn. Bovendien

bevonden dit soort huisdieren zich meestal in het privédomein van hun bazen, en daardoor uit het zicht. Maar als de overlast te groot werd, zag de stedelijke overheid zich genoodzaakt om in te grijpen.

Vercken thuis halen sullen

Het middeleeuws stadsbestuur deed bijvoorbeeld herhaaldelijk pogingen om het aantal honden in Amsterdam in te perken. Ganzen, agressieve veelvraten en een ramp voor iedere tuin, mocht men alleen

Gemeentearchief

Gemeentearchief

Niet alleen paarden en honden waren 'nuttig' als trekdier. Hier een bokkewagentje voor de in 1914 gesloopte boerderij Oosterschinkel, Amstelveenseweg 195. Foto 10 april 1898.

De Jordaan in 1946. Het zou niet voor lang zijn, maar in het naoorlogse Amsterdam had het paard de auto verdrongen.

in hokken houden, en in 1413 werd het verboden varkens over straat te laten lopen. Ook deze keur moest verschillende malen worden herhaald. Zo bepaalde een keur uit 1490, dat "alle diegheene, die vercken by der straet ofte by die muer houden lopen, dat sy hoir vercken tuschen dit ende morgenavont van der straet ende muer thys halen sullen; indien men enige vercken vijnden, die sullen die gasthuysmeesteren deser stede tot hemluden nemen." Vier varkens waren van dit straatverbod vrijgesteld: twee van het Sint Antoniesgasthuis – het leprozenhospitaal buiten de stadspoort, ter hoogte van het huidige Waterlooplein – en de twee van het Sint Cornelisgasthuis. Deze vier varkens, voorzien van een bel en herkenbaar aan een afgesneden oor, kregen het monopolie om straatafval om te zetten in spek.

Varkens werden tot ver in de middeleeuwen geweid: ze liepen los rond in publieke bossen of vraten na de oogst de stronken van het veld. Met de opkomst van de steden werden veel bossen veranderd in landbouwgrond. Het overblijvende bos werd door machtige heren en rijke kloosters tot privébezit verklaard. Varkens moesten voortaan op het eigen erf of in hokken worden vetgemest. In de steden scharrelden varkens eerst ook zelf hun kostje bij elkaar. Ze voedden zich met afval en straatvuil, en hielden zo de stad schoon.

In de groeiende steden werden varkens een bron van overlast. Aan het eind van de middeleeuwen was er in Amsterdam sprake van 'overbeweiding' en werd net als elders hun aantal en bewegingsvrijheid ingeperkt. Varkens werden ook een gevaar in het verkeer. Toen in het 12de-

eeuwse Parijs een kroonprins van zijn paard tuimelde omdat een varken zich niet aan de verkeersregels hield, kregen ze daar een straatverbod. Verder zijn varkens weinig kieskeurig, zodat ze bij vergissing wel eens aan een rondkruipende peuter knaagden. Hoe dan ook, het terugdringen van de varkensoverlast had weinig te maken met een 'hygiënisch offensief', zoals weleens is gesuggereerd.

Laat-middeleeuwse bio-industrie

Varkens moesten voortaan in een hok gemest worden. Hoe dat moest, staat in een 16de-eeuws landbouwkundig handboek: "De verckens die ghy mesten wilt sullen altydts gesloten staen in een besonder cot, ende gheen uutsien hebben noch licht, dan door de deure als men daer in sal comen om hem t'eten te gheven. Sy en behoeven soo veel moeyte niet als d'ander,

noch soo veel besorghens, dan hun cot schoon te maecken ende te sien datmense goedt voedsel gheve tot datse vet gheworden zijn (...).”

Zulke weinig plaats vragende hokken waren te vinden op de schaarse open plekken in het langzaam dichtslibbende Amsterdam en net buiten de poorten. Dat blijkt uit een keur waarin het wordt verboden om varkenskotten (en pishokken) tegen de vrij te houden stadsmuren aan te bouwen. Weer was er geen sprake van een hygiënische maatregel, want ook schuttingen moesten worden afgebroken – het militaire belang van de muren was aan de orde. Ook bij en zelfs in huis hield men varkens. Zo werd in 1436 bij de verkoop van Warmoesstraat 36 nadrukkelijk bepaald dat in het huis varkens, koeien noch pluimvee gehouden mocht worden. Die in of bij huis gehouden dieren zorgden niet meer voor openbare overlast en dus werd er niet meer over geschreven. Ook om andere redenen zwijgen de door de elites geschreven bronnen: varkens werden meer en meer een symbool van armoede. Rijkere stadsbewoners distancierden zich van dit beest, dat in toenemende mate een reputatie van viezigheid en domheid kreeg. Stedelijke elites namen niet langer deel aan een in veel middeleeuwse steden in Europa bestaand gebruik van de varkensjacht, waarbij men soms zelfs blinden achter een losgelaten varken liet rennen. Met dit stadse volksvermaak werd de adellijke jacht op wilde zwijnen belachelijk gemaakt. Halverwege de 19de eeuw kende in ons land nog varkensjachten, maar alleen als een onschuldig kinderspel.

De rijke stedelingen aten bovendien steeds minder varkensvlees. Wie geld genoeg had, kocht zijn eten op de markt. Het daar verkrijgbare rund- en schapevlees kwam vaak van ver en was niet lang houdbaar. Wie dergelijk vlees kon opdiepen, leverde dus een ondubbelzinnig bewijs van zijn welstand. De minder gegoeden bleven aangewezen op spek en reuzel.

De toenemende 'industrialisering' in de 17de en 18de eeuw was een nieuwe stimulans voor de stedelijke varkensmesterij. Bierbrouwerijen, suikerraffinaderijen en moutwijnbranderijen verwerkten de per schip aangevoerde landbouwproducten tot langer houdbare consumptiegoederen. Daarbij produceerden ze enorme hoeveelheden afval, dat uitermate geschikt varkensvoer bleek te zijn. Hoeveel Amster-

damse varkens daarvan werden vetgemest, is niet duidelijk. In de kleine industriestad Schiedam was de spoeling van de jeneverindustrie aan het eind van de 18de eeuw goed voor het vetmesten van 30.000 varkens per jaar. De bio-industrie werd uitgevonden in de Hollandse steden.

Wintervoorraad niet meer nodig

Het voor eigen gebruik gemeste varken bleef gewoon bestaan. Sommige 19de-eeuwse filantropen propageerden dit middel om de winter door te komen aan arbeiders en armen. Zo schreef in het begin van de 19de eeuw de (Bataafsche) Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: "Een behoorlijk overleg en besparing in den zomer, of dan, wanneer het meeste geld verdiend wordt, kan immers nog al ligt te weeg brengen, dat ook de geringste daghuurder zijn eigen varken kan mesten; en als men dit dan zoo kan aanleggen, en zulk voeder geeven, dat het geen ligt varkentjen blijve, dan heeft men althans in den winter van een pekelspek een hartigen brok, en voor den toekomstige zomer is 'er nog wat in den schoorsteen." Nog in 1945 wilde een Rotterdamse commissie die de wederopbouw voorbereidde in de nieuwe arbei-

Ezel voor een wagen van de putjesschepper, ± 1938. Hier dient het beest als trekdiër, maar rond de eeuwwisseling liepen er kuddes ezeltinnen langs de grachten, op weg naar zwangere dames: ezeltinnenmelk zou je van het zijn.

Ben van Meerendonk/ISG

derswijken grote tuinen, zodat er ruimte was voor het houden van kleinvee.

In de 19de eeuw eisten cholera en tyfus verschillende malen hun hoge tol, vooral in de dichtbebouwde volksbuurten. Artsen en ingenieurs gingen zich daarom bemoeien met de erbarmelijke woontoestanden van de armen en stuitten daarbij op de varkenshouderij. Die was hen een doorn in het oog, omdat stank als ziektebron werd gezien. In het eerste rapport over arbeiderswoningen, uit 1855, werd het houden van een varken bij huis dan ook ten strengste ontraden.

Met de opkomst van de moderne industrie verdween de noodzaak van het aanleggen van wintervoorraad, en daarmee – het eerst in de steden – het houden van een huisvarken. Het duurde echter nog lang voordat de laatste voor consumptie bestemde varkens uit Amsterdam verdwenen waren. In november 1940 verkocht het Wees- en oude Mannen- en Vrouwenhuis van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente, gevestigd in het Westindisch huis in de Haarlemmerstraat, zijn laatste varkens aan het slachthuis. Het had op 4 oktober 1836 toestemming van het stadsbestuur gekregen om jaarlijks twee biggen vet te mesten. De voor dit doel gebouwde varkensstal aan de kant van de Herenmarkt, de vroegere Varkensmarkt, werd gesloopt.

Schillenkoeien en ezeltinnenmelk

Behalve varkens leefden ook andere, voor

de voedselvoorziening bestemde dieren in de stad. Op de kaart van Cornelis Anthoniszoon uit 1544 staan de grote tuinen die bij de vele kloosters behoorden. In die tuinen stonden ook als winterverblijf bedoelde koeienstallen. De Koestraat dankt zijn naam aan de stal van het Bethaniënklooster. Toen de stad dichter en dichter bebouwd raakte, verminderde het aantal koeien, maar zelfs begin deze eeuw waren er nog een paar Amsterdamse melkboeren met melkvee. Deze 'schillenkoeien' stonden in een schuurtje, of ook wel onder het huis, en werden gevoerd met de schillen van de buren. En hier en daar trof je in een tuintje een of twee geiten aan, de 'armeluiskoeien'. In 1899 schreef gezondheidsambtenaar Jenny Weijerman: "Naar ik meen is echter de tijd gekomen, om althans in onze groote steden het houden van koeien, varkens en schapen te verbieden binnen de bebouwde kom. Ieder die weet in welke hoeken, op plaatsen waar men ze nooit zou zoeken, te Amsterdam koestallen worden gevonden, zal dit beamen. Er zijn daar stallen gelegen aan steegjes zoo nauw, dat naar het verhaal gaat, wel een jong beest naar binnen gebracht kan worden maar geen volwassen beest naar buiten." Twintig jaar later stonden er nog steeds koeien in de Tweede Looiersdwarsstraat en in de Joden Houttuinen. Laatstgenoemde stal was van de vader van SDAP-bestuurder Kees Woudenberg, waar de

Gemeentearchief

latere wethouder Monne de Miranda als kind de melk haalde. Deze laatste echte melkboer verdween in 1924. Andere dieren die melk leveren zijn natuurlijk geiten en schapen, maar ook ezels. Omstreeks de eeuwwisseling raakte bij chic Amsterdam ezellinnenmelk in de mode. Deze melk zou uitermate heilzaam zijn voor kraamvrouwen. Op deze gril sprongen ezelhouders in, die de melk uiterst vers wisten af te leveren: de ezellinnen werden voor de deur gemolken. Er

waren verschillende kuddes in de stad, die in hun geheel over de grachten werden gedreven en spontaan halt hielden voor de zwangere klanten. De grootste ezellinnenboeren zaten op de Passeerdersgracht en in de Willemstraat. In 1943 werd de 'laatste' Amsterdamse ezellin, Floortje uit de Driehoekstraat, verkocht. De reputatie van de melk was inmiddels verdwenen, want zij sleet haar leven als trekdier voor een wagentje en soms als figurant bij het Amsterdams toneel.

Artis

Duif maekt onwillig vleesch

Vanaf de late middeleeuwen werd het houden van duiven in 'duifhuizen' populair. Op daken, aan gevels of vrijstaand werden bouwsels getimmerd, waarin duiven voor de consumptie werden vetgemest, hoewel duivenvlees ook nadelen kende: "De Ring duif is een spijs, die kan de kracht vertragen,/ Waer door een eerlyck Man sijn Vrouwe kan

De eerste Amsterdamse kinderboerderij, die in Artis, werd geopend op 31 juli 1939. Kinderboerderijen zijn nu nog de enige plaatsen in de stad, waar kleinvee als schapen, geiten en een enkele pony rondloopt.

Amsterdams Historisch Museum

Detail van de pluimveeverkoper op het schilderij 'Stadhuis in aanbouw met Nieuwe kerk' uit 1656 van Johannes Lingelbach (1622-1674). Bijna 300 jaar later is het model van de kippenmand nagevoeg hetzelfde, zoals te zien is op de foto van de Amstelveld-markt op bladzijde 190.

ten ondernemende Amsterdammers ook hier hun kansen te grijpen. Zelfs op zolders legden ze konijnenfokkerijen aan. Jenny Weijerman citeert de volgende klacht van een oud vrouwtje: "Ik woon drie hoog. De benedenburen hebben het gebruik van den zolder en houden daar een vijftig konijnen. De urine loopt door de zoldering in mijne woning. Het is er niet uit te houden van den stank." Amsterdam kende echter geen bepalingen om dergelijke overlast aan te pakken, zodat de klaagster niet kon worden gehol-

Institute of Arts, Detroit

Jan van der Heyden (1637-1712) werd onsterfelijk als uitvinder van de slangenbrandspuit. Dat hij ook een zeer verdienstelijk schilder was van stadsgezichten, weten maar weinigen. Hier ziet u zijn coproductie (A. van de Velde schilderde de dieren) 'Een os bij het Sint Elisabethsgasthuis'. Dit gasthuis stond aan de Gasthuissteeg, nu een deel van de Paleisstraat.

pen. Dat zat Weijerman en andere woonhervormers dwars: de stad was om beschaafd in te wonen en niet bedoeld voor keuterboertjes. De Woningwet van 1901 gaf gemeentebesturen meer mogelijkheden om dat doel te bereiken. Erg veel gekeuterd werd er inmiddels niet meer. Hier en daar werd het houden van kippen gereguleerd. In 1926 richtten bewoners van Tuindorp Oostzaan daartoe een 'hoendercommissie' op. Gemeenteopzichter A.J. van Lohuizen schreef in 1923 in een brochure, dat het houden van kippen en mesten van konijnen "bijzonder geschikt [is] voor den stedelijken handwerksman, die beneden woont en over een open ruimte buitenshuis en wat vrijen tijd te beschikken heeft".

Duivenmelkers van nu eten hun beesten niet meer op. Het houden van kippen (vooral voor hun eieren, nauwelijks voor consumptie) wordt door protesterende en procederende burens meer en meer teruggedrongen. De geiten, kippen en konijnen die een bewoner van het Blauwlabenblok (tussen Oudekerksplein en Warmoesstraat) op een platje hield, zijn enkele jaren geleden met de restauratie verdwenen. Varkens, geiten en ander kleinvee worden nu oud op de kinderboerderij. Ze hoeven niet bang te zijn voor de slager. Dat geldt ook voor de met een strik getooide hangbuikzwijntjes, die in toenemende mate als troeteldier worden gehouden. ■

Drs. T. Kentie (ongewenste muizen) is socioloog.

Literatuur

Karel Davids, *Dieren en Nederlanders, zeven eeuwen lief en leed*. Utrecht, 1989.

behagen./ Ghy die het Echte-bed wilt schudden naer den eysch./ En eet den Ring-duyf niet, sy maect onwillig vleysch."

Het fokken van konijnen begon veel later. Het konijn is lang niet zo inheems als vaak gedacht. In Holland werden ze pas in de 13de eeuw geïmporteerd. Konijnenvlees was in ons land niet erg geliefd. Een plan uit 1854 van drie Groningers om de armoede te bestrijden door arbeiders konijnen te laten fokken voor de export, vond daarom weinig weerklank. Toch wis-

Amsterdams Historisch Museum

'Varkensmarkt bij de Lepelstraat' geschilderd door A. Heide in 1884. De markt was er in 1867 ingericht, op een voormalige gemeentelijke asbelt. Op de achtergrond het Nieuwe Werkhuis, nu het verpleeghuis in de Roetersstraat.